

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477) 167/173

Ірина Кривошея

ЗНАЧНЕ ТОВАРИСТВО ВІЙСЬКОВЕ НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ НА ЕТАПІ ПЕРЕХОДУ ДО СТАЛИХ ЧИНІВ НЕУРЯДОВОЇ СТАРШИНИ (кінець XVII – перша чверть XVIII ст.)

Досліджується персональний склад значного товариства військового столичного Ніжинського полку в кінці XVII – першій чверті XVIII ст. Аналіз даних відомих списків товариства доводить, що в полку було два центри влади (Ніжин і столиця), що ускладнило становлення чинів неурядової старшини.

Ключові слова: неурядова старшина, значний товариш військовий, товариш військовий, бунчуковий товариш, значковий товариш, товариш сотні, присяга, Гетьманщина.

Столичний Ніжинський полк здавна вирізнявся з решти полків. Із часів гетьманування Дем'яна Ігнатовича столиця перебувала на його території, і це не могло не відобразитися на всіх соціально-економічних та адміністративних процесах. Фактично в полку формуються два центри: полкове місто Ніжин і столиця, близька до засеймщини. Не складно визначити, де концентрувалася влада й формувалися практики. Батурина, а потім Глухів стають місцем перебування всіх центральних інституцій, а тому і центром тяжіння неурядової старшини полку.

Засеймські сотні вирізнялися в Ніжинському полку вже в другій половині XVII ст. Серед них майбутня столична Глухівська та ще п'ять: Воронежська, Коропівська, Кролевецька, Новомлинська та Ямпільська. Відособленість засеймських сотень пов'язують з підпорядкуванням гетьману та розвитком генеральної військової артилерії, до якої частина сотень була прикріплена [1; 11, с. 501; 12, с. 33].

Перенесення основного центру полку з Ніжина до столиці легко простежується на прикладі складання присяг на вірність російським царям неурядовою старшиною Ніжинського полку [8;9;5;6;7]. Верхівка неурядової старшини полку присягала не в полковому місті, а в столиці з гетьманом. Ні в 1676 р., ні в 1682 р. в Ніжині, на відміну від інших полків, не було зібрано значне товариство для присяги. Як і не було сформовано окремого реєстру товаришів військових. З гетьманом у Батурині присягали найвпливовіші, що свідчить і про основне місце їхньої служби. Загал неурядової старшини полку в згаданих присягах розчинився в середовищі товаришів сотні. Разом із полковими старшинами в Ніжині присягали в 1682 р. лише колишній полковник ніжинський (1676), військовий товариш Марко Іванович Борсук, військовий товариш Тиміш Іванович Борсук та військовий товариш Іван Жданенко (у 1676 сотник конотопський) [9].

© Кривошея Ірина Іванівна – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії культури та методики навчання гуманітарних дисциплін Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

З гетьманом присягали в Батурині в 1676 та 1682 рр. відповідно 7 і 11 товаришів військових, які були на той час його дворянами й особистим почтом. Частина з них залишилася дворянами наступного гетьмана І. Мазепи. У 1687 р. з новим гетьманом присягали значні товариші військові І. Ломиковський, Д. Чечель, А. Михайловський та І. Цеханський [13, с. 64]. Незважаючи на особливий статус військових товаришів, які присягали з гетьманами у 1676, 1682 та 1687 рр., слід більшість із них віднести до товариства Ніжинського полку (крім П. Апостола (Миргород) та П. С. Герцика (Полтава)).

Така невелика кількість значного товариства в столичному полку в XVII ст. просто неможлива. Цікавий момент указаних присяг – доволі великі списки товариства сотень, з яких опубліковано списки товаришів сотень Батуринської й Глухівської [3; 4]. Вірогідно, саме в списках сотень вписано значне товариство полку. На цей момент виокремити військових товаришів із загалу товариства сотень не видається можливим. У присязі 1676 р., окрім списків товариства Батуринської й Глухівської сотні, окремо значне товариство присягало в сотнях Новомлинській (Петро Іванович, Стефан Селиванович, Ярема Марченко, Кіндрат Тимошенко, Фесько Ярмоленко, Грицько Леонтієвич, Андрій Михайленко, Прокіп Зборовський, Грицько Олихвіренко, Іван Савченко), у Конотопській (Прокіп Іваненко, Роман Андрієнко, Улас Іваненко, Панас Бутенко, Павло Стефаненко, Гришко Семененко, Андрій Іваненко, Іван Гончаренко, Леско Гриценко), у Бахмацькій (Іван Грищенко, Іван Федорович), у Борзнянській (Василь Стефанович Гутинський, Костантій Михайлович Забіла, Григорій Пилипович, Іван Тихий, Андрій Шульга, Степан [...], Левко [...], Федір Довгополий, Онисько Блоха, Хома Ярмошенко, Григорій Іванович, Герасим Андрійович), у Воронежській (Яків Савелович, Харко Лук'янович, Мойсей Харитонович, Леонтій Стефанович) та Кролевецькій (Герасим Стасенко, Максим Ковденко Магіровський, Федір Савелович, Остап Лук'янович, Іван Макарович, Лукаш Тимофійович, Микита Гнатівич, Остап Степанович, Сава Федорович Сокальський, Омелян Григорович, Прокіп Федорович Черномаз). Всього 48 товаришів [8, л. 266–281]. Вірогідно, спільно з товаришами, які присягали з гетьманом і товариством, вписаним у Батуринській і Глухівській сотнях, це і є значне товариство Ніжинського полку. Визначення складу значного товариства полку стане можливим після публікації та аналізу повного тексту присяг 1676 та 1682 рр. Реєстр «значнейшого товариства сотні» Кролевецької в 1682 р. має без урядників такий склад: Роман Дубовик, Федір Климович, Герасим Стасенко, Іван Макарович, Федір Данилович, Федір Хасанович, Федір Магіровський, Стецько Остапович, Дмитро Максимович, Федір Якович, Максим Ковда, Конон Іванович, Григорій Васильович, Іван Огій, Кіндрат Задирака [9, л. 431]. У 1676 р. в Кролевецькій сотні було 11 значних товаришів, у 1682 – 15, причому частина старого значного товариства вже посіла уряди (Сава Сокальський став сотенним хорунжим). Загалом, в пору активного переходу в Гетьманщину правобережної старшини кількість значного товариства столичного, ще й великого за територією Ніжинського полку вільно могла сягати кількох сотень чоловік.

У 1718 р. чіткий поділ на бунчукових і значкових товаришів прослідковується ще не в усіх полках. Особливо в цьому сенсі виділяється столичний полк. Ситуація в Ніжинському полку пояснюється його великою територією та наявністю двох центрів. Те, що існували два полкуси влади, засвідчує присяга 1718 р. Присяги всіх полків були вписані в одну книгу, а присяга Ніжинського полку – в дві. Одна складена в Ніжині [7]. Друга присяжна книга вже в самій назві згадує засеймський регіон: «Присяги Малороссийской Генеральной старшини и сотен Глуховской, Кролевецкой, Воронежской, Короповской, Новомлинской, Конотопской и Батуринской духовных и светских жителей в верности наследнику цесаревичу Петру Петровичу 1718 года» [6]. Частина неурядової старшини Ніжинського полку супроводжувала гетьмана до Москви, де й присягала [5]. Ніжинська частина присяги включила полкову старшину, меншу частину неурядової старшини. Глухівська частина містить присяги генеральних старшин, частини полкової старшини, більшості неурядової старшини, що проживала в Глухові чи неподалік, і товариство засеймських сотень. У столиці

присягала старовинна частина неурядової старшини. Впадає у вічі, що в 1718 р. знатний військовий чи старовинний військовий у цій частині присяги все ще стоїть вище за бунчукового. Тобто традиція виявляє себе, незважаючи на вже існуючий поділ на два ранги неурядової старшини. У присязі Глухова і засеймських сотень важко визначити, до якого розряду, бунчукових чи значкових, віднести товаришів, записаних як військові. Складність полягає в тому, що, крім об'єктивної причини перехідності етапу, додаткову проблему створили писарі. У самому Ніжині військових товаришів удалося ідентифікувати як значкових завдяки окремим присяжним відомостям, в яких вони власноруч підписалися як значкові. У Глухові не маємо окремих відомостей щодо всіх військових товаришів. Частина з них себе записала як бунчукові, і такими вони внесені в наступну таблицю. Про інших точних даних немає, вірогідно, більшість із них все-таки значкові товариші Ніжинського полку. Але для точності в таблиці їх зафіксовано як військових. Одразу обумовимо, що найнижча ланка в структурі неурядової старшини, товариство сотні, тут не враховується і не розглядається. Отож у полковому місті присягнули 5 бунчукових і 18 значкових товаришів. Ще 8 неурядових старшин полку супроводжували гетьмана. Всього в присязі фіксується 81 представник неурядової старшини полку. Тобто, в Глухові присягнуло 50 товаришів. У полковому місті писар у чистовику розділив значкове товариство на три категорії: військові товариші, значкові товариші й товариші, хоча самі себе вони всі записали як значкових. Мабуть, на місцевому рівні між ними існувала відчутна різниця.

**Персональний склад неурядової старшини Ніжинського полку
в 1718 р. [5, л. 1; 6, л. 141–143, 197, 228; 7, л. 16, 34–35]**

Бунчукове і значне військове товариство	товариство військове	значкове товариство
<i>товариші бунчукові</i>	<i>товариші, які з 1722 фіксуються бунчуковими</i>	Богдановський Василь Христофорович
Безпалій Федір	Грабовський Яків, житель конотопський	Кужич Тимофій, товариш військовий
Биховець Михайло, житель олишевський	Жилович Яків, житель батуринський	Гулянка Іван, товариш військовий
Бутович Дем'ян	Жураковський Яків, житель глухівський	Борсук Йосип Тимофійович, товариш військовий
Галенковський Василь	Карпека Семен Селіверстович	Кониський Йосип, товариш військовий
Жураковський Андрій Лук'янович	Карпека Федір Семенович	Борсук Іван Артемович, товариш військовий
Жураковський Дмитро, житель конотопський	Козловський Павло	Гуменський Іван, товариш військовий
Жураковський Яків Лук'янович	Лазаревич Стефан, житель воронезький	Петро Григорович Красноставський, товариш військовий
Забіла Данило	Маркович Яків	Борсук Кирило Якович, товариш військовий
Забіла Стефан	Метельський Леонтій, житель новомлинський	Костевич Андрій, товариш військовий
Лазаревич Василь	Михайло Омелянович (Білоцерковець)	Борсук Яків Романович, товариш військовий

Лизогуб Семен	Самойлович Тимофій, житель новомлинський	Стефанович Петро, товариш військовий
Покотило Григорій Якович, житель коботопський	Троцький Іван Григорович, житель новомлинський	Дмитро Денисович
Потап Назарович	Туранський Дем'ян	Пригара Роман
Туранський Йосип	Холодович Микита, житель воронезький	Чекаловський Михайло
Туранський Олексій	Холодович Стефан, житель воронезький	Павелко Іван Григорович, товариш
Харевич Василь, житель коботопський	Чуйкевич Семен, житель батуринський	Савченко Мойсей, товариш
Яків Іванович	Шишкевич Олександр	Тимофій Андреев, товариш
всього – 17	всього – 17	Григорій Самойлович, товариш військовий
товариші Війська Запорозького, з 1722 відомі як бунчукові	товариші, які надалі в реєстрах не згадані	Петровський Іван товариш війська Запорозького, житель батуринський
Савич Федір	Василь Тарасович, житель глухівський	Костенецький Григорій, товариш військовий, житель коботопський
Скоропадський Михайло	Головатий Стефан, житель коботопський	Плисковський Андрій, товариш військовий, житель батуринський
Четвертинський Ян	Жураковський Гаврило, житель глухівський	Андрій Давидович, товариш військовий житель воронезький
Миклашевський Стефан	Жураковський Іван Васильович	всього – 23
Доленський Яків Іванович, житель батуринський	Жураковський Опанас, житель глухівський	
Кандиба Андрій, житель коботопський	Жураковський Петро	
всього – 6	Жураковський Федір, житель глухівський	
знатні військові товариші	Іскра Клим	
Грушинський Опанас Дорофійович, житель глухівський	Костенецький Йосип, житель коботопський	
Уманець Петро, житель глухівський	Молявка Михайло, житель глухівський	
Кондзеровський Андрій	Роман Михайлович	

всього – 3	Сербинович Семен Ілліч, житель батуринський	
разом – 26	Троцький Кирило, житель новомлинський	
	Федір Мартинович	
	Чуйкевич Олександр	
	всього – 15	
	Пучковський Федір, товариш полку Ніжинського, у Москві	
	разом – 33	

У Ніжині неурядова старшина чіткіше означається новими чинами. Вище товариство вписано як бунчукове, а нижче як значкове. Писар, який фіксував тут присягу, не мав сумніву в формі запису. Основні різночитання стосуються товариства, що супроводжувало гетьмана до Москви і присягало в Глухові. Найскладніша ситуація з товариством, внесеним до середньої колонки таблиці, яке служило й присягнуло під старим традиційним званням. Доволі складно вичленити їх за належністю до значка чи бунчука. Перші 17 товаришів з 1722 р. вже точно служили бунчуковими. Відомості з інших джерел дозволяють і в 1718 р. вбачати у вписаних тут Я. Грабовському, П. Козловському, С. Чуйкевичу, згаданих у попередній період як значні військові товариші, бунчукове товариство [2, с. 294, 413, 750]. До останнього, напевно, належали Я. Маркович, згаданий у джерелах як значний військовий і бунчуковий товариш та колишній полковник М. О. Білоцерковець. Ймовірно був бунчуковим товаришем взятий в гетьманську протекцію в 1716 р. Л. Метельський, який з 1723 р. фіксується серед бунчукових. Отже, з 17 військових товаришів можемо ще 6-х додати до числа бунчукових у 1718 р. Таким чином, у 1718 р. в полку було щонайменше 32 бунчукові товариші. Інші 11 товаришів військових із цієї частини таблиці вже в 1722 р. перебували під бунчуком. Складніше розібратися з другою частиною середньої колонки таблиці. Військові товариші Й. Костенецький та К. Троцький невдовзі стали сотниками у Ніжинському полку [2, с. 431, 713]. Тому не фіксуються в той період між неурядовою старшиною. Син б. т. Михайла Омеляновича Роман в 1718 р. був доволі молодим. У 1740 р. він жив у Ніжинському полку і хоча мав значні маєтності, а його батько з 1736 р. був бунчуковим товаришем у відставці, служити не бажав. Тодішній ніжинський полковник включив його в списки старшини, яку хотів вписати в число значкових товаришів полку [14, арк. 8]. Щодо інших 12 військових товаришів не маємо додаткових даних. Частина з них, напевно, мала поважний вік, тому й присягала під традиційним, шанованим ними званням. Можливо, з часом додаткові джерела дозволять ідентифікувати чин указанного товариства.

Присяга Ніжинського полку в 1718 р. рельєфно демонструє боротьбу тенденцій старого й нового в середовищі неурядової старшини. З числа 58 товаришів, які представляли верхівку неурядової старшини полку, лише біля 17 товаришів указано, що вони мали чин бунчукового. Але з цих 17 семеро вписало, що вони товариші військові, а ще один назвав себе знатним товаришем бунчуковим. Інші 9 товаришів, про службу яких під бунчуком у цей час відомо з інших джерел, підписуючись, взагалі не згадали про бунчук, зате наголосили, що вони товариші Війська Запорозького або значні військові товариші. Тобто з 26 бунчукових товаришів 16, присягаючи, наголошують на традиційному військовому званні, а не на чині. Ще більша частина товариства (37 осіб) присягали, вписуючи лише традиційне звання «товариш військовий», залишаючи писарям та на майбутнє історикам розбиратися, служили вони під бунчуком чи значком. Не варто забувати, що частина товаришів могла служити під традиційним званням і станом на 1718 р. не мати ніякого чину. Кількість

таких із кожним роком зменшувалася, так як державна система поступово визначалася з їхнім рангом. І лише менше десятка таких реліктів зустрічаємо в документах початку 30-х років XVIII ст.

Серед значкового товариства зберігалися аналогічні тенденції. З 23-х значкових товаришів 19 указало додатково, що вони товариші військові. І лише 5 записали, що вони значкові товариші, не вказуючи старе звання. Ця ситуація слугує яскравим прикладом неоднозначності як самої епохи, так і сучасної інтерпретації документів. Іноді дуже складно визначити без додаткових джерел, під яким клейнодом, бунчуком чи значком служив товариш військовий і чи взагалі належав до якогось знаку.

У присязі Ніжинського полку 1718 р. щодо 31 товариша з 82 внесених у таблицю маємо інформацію про місце проживання. У Конотопі й Глухові проживало по 8 товаришів, у Батурині – 6, у Воронежі й Нових Млинах по 4 та 1 товариш в Олишівці. Цікаво прослідкувати й представництво окремих родів серед неурядової старшини. 81 особа зі списку представляла 60 родин. Найчисельніше представництво серед неурядової старшини полку мали Жураківські – 9 чоловіків. У значковому товаристві було цього року четверо Борсуків. Серед бунчукових – троє Туранських. Інші родини мали по два представники. Для 1718 р. це доволі високий показник спорідненості в середовищі неурядової старшини (у 1732 р. 57 бунчукових товаришів Ніжинського полку представляли 40 родин, а 53 значкові товариші – 44 родини [10]). В інших полках товариство представляло значно більшу кількість родин. Загалом це початок тенденції до посилення непотизму серед неурядової старшини. Вона яскраво проявиться в 30-х роках XVIII ст. в усіх полках Гетьманщини. Пов'язано це з прагненням старшини закріпити свою належність до привілейованої верстви отриманням відповідних офіційних чинів.

1. Апанович, О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. М. Апанович ; АН Української РСР, Інститут історії. – К. : Наукова думка, 1969. – 223 с.

2. Кривошея, В. В. Козацька старшина Гетьманщини : енциклопедія / В. В. Кривошея. – К. : Стилос, 2010. – 792 с.

3. Кривошея І. І. Значне товариство Глухівської сотні в середині XVII – середині XVIII ст. / І. І. Кривошея // Сіверщина в історії України : зб. наук. праць. – К. : Глухів, 2012. – Вип. 5. – С. 156–161.

4. Кривошея І. І. Присяги російським царям XVII–XVIII ст. як джерело історії неурядової старшини Гетьманщини / І. І. Кривошея // Сіверянський літопис. – 2011. – № 4. – С. 17–26.

5. Российский государственный архив древних актов в г. Москва (РГАДА). – Ф.140. – Оп.1. – Дело 23. – 55 л.

6. РГАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Дело 24. – 262 л.

7. РГАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Дело 27. – 166 л.

8. РГАДА. – Ф.229. – Оп.2. – Дело 42. – л. 1-475

9. РГАДА. – Ф.229. – Оп.2. – Дело 54. – 728 л.

10. РГАДА. – Ф.248. – Дело 8250. – 881 л.

11. Сокирко О. Гетьманські преторіанці : Надвірні формування Івана Мазепи кінця XVII – початку XVIII століття / О. Сокирко // *Theatrum Humanae Vitae* : студії на пошану Наталі Яковенко. – К., 2012. – С. 500–510.

12. Сокирко О. Матеріальне забезпечення генеральної артилерії козацького гетьманату в середині XVII–XVIII ст. / О. Сокирко // Запорозька Січ і українське козацтво : зб. наук. праць. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 31–41.

13. Універсали Івана Мазепи : (1687–1709). – К. : Львів : НТШ, 2002. – Ч. I. / упор. І. Бутич. – 757 с. : іл. – (Універсали українських гетьманів).

14. Центральний державний історичний архів України в м. Київ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 7875. – 22 арк.

Исследуется персональный состав знатного товарищества войскового столичного Нежинского полка в конце XVII – первой четверти XVIII в. Анализ данных известных списков товарищества доказывает, что в полку было два центра власти (Нежин и столица), что осложнило становление чинов неурядовой старшины.

Ключевые слова: неурядовая старшина, знатный товарищ войсковой, товарищ войсковой, бунчуковый товарищ, значковый товарищ, товарищ сотни, присяга, Гетманщина.

Significant military society of Nizhyn regiment at the step of transfer to permanent ranks of the neuryadova starshyna (the end of the XVII century- the first quarter of the XVIII century).

Personal staff of the Significant Society of Military Capital Nizhyn Regiment at the end of the XVII – the first quarter of the XVIII century is examined. Data analysis of known society oath registers proves that there were two centers of power (Nizhyn and the capital). This complicated the formation of the ranks of the Neuryadova Starshyna. The Neuryadova Starshyna was not separated apart in oaths of 1676 and 1682. It was recorded among Hetmanate Nobility and Sotnia Society. Division into two ranks of the Neuryadova Starshyna (Bunchukove and Znachkove) is seen in 1718. But still the rank of the Significant Comrade Military and the Military Comrade remains more socially important.

Key words: Neuryadova Starshyna, Significant Comrade Military, Military Comrade, Bunchukove Comrade, Znachkove Comrade, Sotnia Comrade, oath, the Cossack Hetmanate

